

Seweryn Szczepański

Towarzystwo Naukowe im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie;
sewszczepanski@gmail.com • <https://orcid.org/0000-0001-8213-2549>

Folwark Neuhof (Biedaszki) w świetle źródeł z XV–XVI wieku

The Neuhof (Biedaszki) Folwark according the 15th–16th century sources

Vorwerk Neuhof (Biedaszki) im Lichte der Quellen aus dem 15. und 16. Jh.

Słowa kluczowe: zakon krzyżacki, folwark, prawo magdeburskie, gospodarka w Prusach, inwentarze

Keywords: Teutonic Order, folwark, Magdeburg law, economy in Prussia, inventories

Schlüsselwörter: Deutscher Orden, Vorwerk, Magdeburger Recht, Wirtschaft in Preußen, Inventare

STRESZCZENIE

Artykuł dotyczy folwarku Neuhof (Biedaszki) w XV–XVI wieku. W 1458 r. folwark został przekazany Wernhardowi Seyfersdorfowi, w XVI w. stanowił na powrót własność krzyżacką, później należał do starosty z Kętrzyna (Rastemburga). O wyposażeniu folwarku informują inwentarze średniowieczne, które zostały opublikowane w zbiorze *Das grosse Ämterbuch des Deutschen Ordens*. Znacznie mniej wiadomo na temat folwarku Neuhof w okresie po 1525 r. Opublikowany niżej inwentarz z 1532 r. wypełnia te braki.

ABSTRACT

This paper concerns the Teutonic Orden Folwark in Neuhof (nowadays Biedaszki, district Kętrzyn). In the 1458 Folwark became a private property of Wernhard Seyfersdorf. In 16th century Neuhof has become the property of the Teutonic Orden and after 1525 Folwark Neuhof belong to the starost of Rastenburg (Kętrzyn). Its appearance and furnishings are documented in medieval inventories, published in the collection of the *Das grosse Ämterbuch des Deutschen Ordens*. Much less is known about the Folwark Neuhof in the period after 1525. The inventory from the 1532 which is published here aims to fill this gap.

ZUSAMMENFASSUNG

Der Artikel befasst sich mit dem Vorwerk Neuhof (Biedaszki) im 15. und 16. Jahrhundert. Im Jahr 1458 wurde das Vorwerk an Wernhard Seyfersdorf übergeben, im 16. Jahrhundert war es erneut im Besitz des Deutschen Ordens und später gehörte es dem Landrat von Rastenburg (Kętrzyn). Das mittelalterliche Inventar, das in Das große Ämterbuch des Deutschen Ordens veröffentlicht wurde, gibt Auskunft über die Ausstattung des Gutes. Über das Vorwerk Neuhof ist nach 1525 wesentlich weniger bekannt. Das unten veröffentlichte Inventar von 1532 füllt diese Lücken.

Badania nad problematyką folwarków na obszarze Prus krzyżackich, ich identyfikacją, strukturą własnościową, zasadami funkcjonowania i wartością w kontekście produkcji gospodarczej władztwa zakonnego rozwijają się od dłuższego czasu. Efektem zainteresowań historyków¹ i archeologów² są zarówno opracowania, jak i edycje źródłowe. Część folwarków, o których mówią źródła z czasów panowania wielkich mistrzów, nie jest wystarczająco dobrze rozpoznana. Pewnym uzupełnieniem mogą być w tym przypadku źródła wczesnonowożytny, powstałe już po sekularyzacji zakonu krzyżackiego w Prusach i wytworzone na potrzeby nowych zarządców poszczególnych jednostek administracyjnych, które mimo zmian ustrojowych nadal funkcjonowały zarówno w oparciu o dawny profil gospodarczy, często też pozostając w rękach dawnych posiadaczy.

Folwarki już we wczesnym okresie tworzenia się władztwa krzyżackiego w Prusach odgrywały szczególną rolę w wewnętrznej gospodarce aprowizacyjnej członków konwentów i osób związanych z działalnością korporacyjną Zakonu, ale były także

¹ M. Töppen, *Topographisch-statistische Mitteilungen über die Domänenvorwerke des Deutschen Ordens*, Altpreußische Monatsschrift, Bd. 7, 1870, s. 418–481; H. Mortensen, G. Mortensen, R. Wenskus, *Verwaltung des Ordenslandes Preussen um 1400*, w: idem, *Historisch-geographischer Atlas des Preußenlandes*, Lief. 1, Wiesbaden 1968; L. Dralle, *Der Staat des Deutschen Ordens in Preussen nach II Thorner Frieden. Untersuchungen zur ökonomischen und ständepolitischen Geschichte Altpreußens zwischen 1466 und 1497*, Wiesbaden 1975; E.J. Guttzeit, *Der Ordenshof und Grenzkrug Einsiedel*, w: idem, *Natangen, Landschaft und Geschichte. Gesammelte Beiträge*, Marburg/Lahn 1977, s. 202–205; idem, *Ordenshöfe in westlichen Natangen*, w: idem, *Natangen, Landschaft und Geschichte*, s. 154–178; H. Boockmann, *Die Vorwerke des Deutschen Ordens in Preußen*, w: *Die Grundherrschaft im späten Mittelalter*, Tl. 1, hrsg. v. H. Patze, Vorträge und Forschungen, Bd. 26/1, Sigmarin 1983, s. 555–579; J. Sarnowsky, *Wirtschaftsführung des Deutschen Ordens in Preussen (1382–1454)*, Köln–Weimar–Wien 1993; J. Gancewski, *Zespół dóbr, dobra złożone, młyny i karczmy oraz folwarki prywatne: elementy krajobrazu własnościowego po zakończeniu wojny trzynastoletniej w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach*, Echa Przeszłości, t. 13, 2012, s. 73–95; idem, *Folwarki państwa zakonnego w Prusach w latach 1466–1525. Struktura – produkcja – przemiany – reformy – znaczenie*, Olsztyn 2012. Por. też recenzje tejże pracy: R. Kubicki, *Nowa praca o folwarkach w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach w latach 1466–1525*, *Zapiski Historyczne*, t. 79, z. 2, 2014, s. 123–133; A. Wałkowski, *Nowe spojrzenie na gospodarkę krzyżacką*, *Studia Podlaskie*, t. 22, 2014, s. 253–263.

² A. Chęć, *Der Ordenshof in Mätowy Male (Klein Montau): die Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen im Jahr 2001*, w: *Die Ritterorden in der europäischen Wirtschaft des Mittelalters*, Ordines Militares Colloquia Torunensia Historica – Yearbook for the Study of the Military Orders, hrsg. v. R. Czaja, J. Sarnowsky, Toruń 2003, s. 181–186; idem, *Folwarki krzyżackie na terenie komturstwa malborskiego w świetle źródeł archeologicznych i historycznych: próba lokalizacji*, w: *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie. Materiały z konferencji naukowej*, Górzno, 1–2 czerwca 2002, red. K. Grązawski, Włocławek–Brodnica 2003, s. 325–338; idem, *O dworze krzyżackim (zwanym później miejskim) w Chojnicach*, *Zeszyty Chojnickie*, t. 19, 2006, s. 187–200; A. Chęć, A. Janowski, *Badania archeologiczne na terenie dawnego folwarku i siedziby leśniczego krzyżackiego w Benowie, gm. Ryjewo na Dolnym Powiślu – sezony badawcze 2002 i 2003*, w: *XIV Sesja Pomorzoznawcza, vol. II od wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, red. H. Paner, M. Fudziński, Gdańsk 2005, s. 355–360.

dotatkowym źródłem dochodów. Na obszarze Prus zauważalne jest przede wszystkim zróżnicowanie folwarków pod względem struktury własnościowej. Wyróżniamy tu folwarki przyzamkowe, domenalne, prywatne (nadane w zamian za służbę wojskową lub zakupione), dzierżawione (w tym prywatne dzierżawione), a także stanowiące zastawy długów wielkich mistrzów z okresu wojny trzynastoletniej³. W źródłach uchwytnie są folwarki specjalizujące się w hodowli określonych gatunków zwierząt, ale zasadniczo najczęściej spotykane są folwarki, w których hodowano różne zwierzęta gospodarskie⁴, a ich produkcja tak zwierzęca, jak i roślinna, nastawiona była na zapewnienie wpięrow odpowiedniej aprowizacji właścicielom lub dzierżawcom, a dopiero w drugiej kolejności na zysk związany z rynkiem zewnętrznym. Ponadto folwarki pełniły funkcje magazynowo-przetwórcze (piekarnie, browary, serownie), przy folwarkach znajdowały się także folusze, hamernie i młyny⁵. Te ostatnie obsługiwały okolicznych chłopów i wolnych⁶. Folwarki w niektórych przypadkach stanowiły również siedziby urzędników konwentualnych⁷.

W źródłach średniowiecznych i wczesnonowożytnych folwarki określane są dosłownie jako *Vorwerk* a także *Hof*. W przypadku drugiego określenia, jak zwrócił uwagę Jan Gancewski, szczególnie dla nadań z okresu od II poł. XV stulecia, należy dopatrywać się nie tylko „dworu” rezydencjonalnego *sensu stricto*, ale też tworzącego wraz z nim jeden kompleks zaplecza gospodarczego. Mamy tu zatem do czynienia z konkretnym miejscem posiadającym oprócz zabudowań gospodarczych także oddzielne zabudowania mieszkalne. Zarówno w postaci dworu przeznaczanego dla dwornika (*Hofmeister*, *Hoffmann*⁸) oraz jego gości – w tym należących do konwentu, jak też z wydzielonymi pomieszczeniami lub oddzielnym budynkiem dla służby folwarczej. Całość często posiadała walory obronne.

Jednym z folwarków zakonnych, którym dotychczas szerzej nie zajmowano się, jest folwark Neu Hof (obecne Biedaszki, gm. Kętrzyn)⁹, w XV–XVI w. znajdujący

³ H. Mortensen, G. Mortensen, R. Wenskus, op. cit.; J. Gancewski, *Folwarki państwa zakonnego...*, s. 32–33; idem, *Sytuacja ośrodków gospodarczych w państwie zakonu krzyżackiego po zawarciu II pokoju toruńskiego. Obraz społeczeństwa w gospodarce krzyżackiej w Prusach w latach 1466–1525*, Nowe Studia Grunwaldzkie, t. 3, 2017, s. 29–36.

⁴ Nie tylko z rozróżnieniem konkretnych gatunków zwierząt, ale też ich roli w gospodarce folwarczej jak konie bojowe, pociągowe, kobyły pociągowe, ogiery rozplodowe, konie przeznaczone do orki, woły pociągowe, krowy mleczne, pociągowe: H. Bookmann, op. cit., s. 558, 560, 569. O koniach: F. Rünger, *Herkunft Rassezugehörigkeit, Züchtung und Haltung der Ritterpferde der Deutschen Ordens. Ein Beitrag zur Geschichte der ostpreußischen Pferdezucht und der deutschen Pferdezucht im Mittelalter*, Zeitschrift für Tierzüchtung und Züchtungsbiologie einschließlich Tierernährung, Bd. 2, 1925, s. 266–280. W folwarkach inwentarz również wyszczególniano w kategoriach wieku zwierząt: młode/stare, cielaki, oeski, źrebaki, jałówki, prosiaki, etc.

⁵ J. Gancewski, *Folwarki państwa zakonnego...*, s. 31–33, 89–93.

⁶ R. Kubicki, op. cit., s. 126.

⁷ K. Kwiatkowski, *Zakon niemiecki jako „corporatio militaris”, cz. 1: Korporacja i krąg przynależnych do niej. Kulturowe i społeczne podstawy działalności militarnej zakonu w Prusach (do początku XV wieku)*, Toruń 2012, s. 350, przyp. 302.

⁸ W źródłach pojawia się także zarządczyni dworu – *Hoffmutter* – patrz niżej.

⁹ Już w XIX w. i po 1945 r. używano również nazwy Nowy Dwór. Zob. – B. Czopek-Kopciuch, *Adaptacje*

Ryc. 1. Biedaszki wg mapy Friedricha Leopolda von Schroettera, za: *Karte von Ost-Preussen nebst Preussisch Litthauen und West-Preussen nebst dem Netzdistrict sect. 48.*

się na obszarze komornictwa kętrzyńskiego (rastenburskiego)¹⁰. Położony niespełna 1,5 km na zachód od Kętrzyna, między rzekami Guber i Dajna (ryc. 1). Natrafiamy na niego wśród tego typu obiektów w średniowiecznych i wczesnonowożytnych źródłach inwentarzowych z XV stulecia a także pochodzących ze schyłkowego okresu istnienia władztwa krzyżackiego, jak i pierwszej dekady po sekularyzacji Zakonu w Prusach. Dzięki tym źródłom dysponujemy informacjami na temat wyposażenia folwarku w sprzęty oraz dowiadujemy się o gatunkach hodowanych w nim zwierząt. W wielkiej księdze urzędów zakonu krzyżackiego (*Das grosse Ämterbuch des Deutschen Ordens*¹¹) zachowały się informacje na temat folwarku Neuhof z lat 1412 (*Neuhof*)¹², 1442 (*Newenhoff*)¹³, 1507 (*Newenhof*)¹⁴ i 1508 (*Newenhof*)¹⁵. Są to spisy zawierające szereg informacji na temat znajdujących się tam ruchomości, żywego inwentarza oraz obsady personalnej. Ważnym uzupełnieniem tychże źródeł jest niewykorzystywany przez wcześniejszych badaczy inwentarz z 1532 r., znajdujący się obecnie w zespole akt dawnego amtu kętrzyńskiego (rastenburskiego) zdeponowanym w zbiorze *Etats-Ministerium* w Tajnym Archiwum Pruskiego Dziedzictwa Kulturowego w Berlinie-Dahlem, oznaczony sygnaturą GStA PK, XX. HA, EM 119d, Nr. 668.

Najwcześniejsza wzmianka o folwarku Neuhof pochodzi z 11 XI 1412 r. Był to folwark domenalny¹⁶, stosunkowo dobrze prosperujący. W sporządzonym wówczas inwentarzu wymieniono: 43 konie pociągowe do pług, 11 źrebaków, 47 sztuk

niemieckich nazw miejscowych w języku polskim, Kraków 1995, s. 181; *Nazwy miejscowe polski. Historia – pochodzenie – zmiany*, t. 1: A–B, red. K. Rymuta, Kraków 1996, s. 164.

¹⁰ Osadnictwo w okolicy Biedaszek poświadczane jest co najmniej od okresu wędrówek ludów. W Biedaszkach znaleziono złotą bransoletę z tego okresu. Około kilometr na północny wschód od Biedaszek, nad rzeką Guber znajduje się dwuczłonowe grodzisko pruskie (stanowisko Porębek). Zob. – R. Grenz, *Vor- und Frühgeschichte*, w: *Der Kreis Rastenburg. Ein ostpreussisches Dokumentarwerk*, Marburg/Lahn 1976, s. 11–12; S. Wadył, *Wallewona finally found? Stronghold in Porębek in the latest excavations*, w: *Homini, qui in honore fuit. Księga pamiątkowa poświęcona śp. Profesorowi Grzegorzowi Białuńskiemu*, red. A. Dobrosielska, A. Pluskowski, S. Szczepański, Olsztyn 2020, s. 165–192.

¹¹ *Das Grosse Ämterbuch des Deutschen Ordens* (dalej: GÄB), hrsg. v. W. Ziesemer, Danzig 1921.

¹² *Ibidem*, s. 155.

¹³ *Ibidem*, s. 181.

¹⁴ *Ibidem*, s. 184.

¹⁵ *Ibidem*, s. 185–186.

¹⁶ J. Gancewski, *Folwarki państwa zakonnego...*, s. 75, 290.

bydła, 4 cielaki, 43 kozy, 124 stare i młode maciory rozplodowe, 32 tuczniaki, 317 owiec, 1 konika typu *sveikis* i 38 kobył. Trzydzieści lat później – 13 XI 1442 r., doliczono się: 24 tuczniaków, 60 macior tak młodych, jak i starych, 56 koni, 13 źrebaków, 103 owiec, 51 sztuk bydła, 13 cielaków tegorocznych. Inwentarz wymienia też szereg sprzętów.

W drugiej połowie XV w. folwark Neuohof przeszedł w ręce prywatne. Na mocy nadania wielkiego mistrza Ludwiga von Erlichshausena z dnia 6 XI 1458 r.: *ein hoff neue hoff genannt in gebiet undt kammerampt Rastenburg gelegen* otrzymał na prawie magdeburskim wraz z 18 łanami Wernhard Seyfersdorff¹⁷. W rękach Wernharda oprócz areału uprawnego w postaci pól, znalazły się także łąki, pastwiska, lasy, bagna, nieużytki oraz prawo do małego i dużego sądownictwa nad ludnością zamieszkującą obszar jego nadania. W 1471 r. w posiadaniu Wernharda znalazł się także sąsiedni młyn Nowy Młyn (*Neue Mule*)¹⁸, który obsługiwał zapewne należący do Seyfersdorffa folwark¹⁹. Tego samego Wernharda jako *Wernhard Seibersdorfer* znajdujemy również w 1462 r. na liście świadków w dokumencie wystawionym przez hauptmanna barciańskiego Jana Tiskauera²⁰. Niewiele można powiedzieć o dalszych stosunkach własnościowych Seyfersdorffów w kontekście folwarku Neuohof. Luka źródłowa pozwala nam tylko stwierdzić, że w 1540 r. dobra Neuohof należały do Sebastiana i Michała Seyfersdorffów. Obaj byli kuzynami,

¹⁷ Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (dalej: GStA PK, XX HA, Perg.Urk., Schiebl. XXVII, Nr. 6; GStA PK, XX HA, Ostpr. Fol. 124, 90v-91; *Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum 1198-1525. Pars II: Regesta Privilegiorum Ordinis S. Mariae Theutonicorum Regesten der Pergament-Urkunden aus der Zeit des Deutschen Ordens* (dalej: Regesta II), bearb. v. E. Joachim, hrsg. v. W. Hubatsch, Göttingen 1948, Nr. 3049, s. 341. Pruski ród Seyfersdorffów wywodził się ze Śląska lub Saksonii (*Neues allgemeines Deutsches Adels-Lexicon im Verein mehrerer Historiker*, hrsg. v. E.H. Kneschke, Bd. 8, Leipzig 1868, s. 450). W Prusach nazwisko to (jako *Seyversdorff*) pojawia się już w 1400 r. (Regesta II, Nr. 1428, s. 167). W księdze zółdu zakonu krzyżackiego za lata 1410/1411 odnotowany jest (między 29 IX 1410 r. a 15 XI 1410 r.) pozostający na służbie Zakonu Heinz von Seifersdorff – Heyncze Syffersdorff/Syfersdorff/Syfrýdsdorff (*Das Soldbuch des Deutschen Ordens 1410/1411. Die Abrechnungen für die Soldtruppen*, Teil I: *Text mit Anhang und Erläuterungen*, bearb. v. S. Ekdahl, Köln-Wien 1988, s. 46, 50, 52; *Das Soldbuch des Deutschen Ordens 1410/1411*, Teil II: *Indices mit personengeschichtlichen Kommentaren*, bearb. v. S. Ekdahl, Köln-Weimar-Wien 2010, Nr. 625, s. 297). Dwaj kolejni Seyfersdorffowie pojawiają się w Prusach w okresie wojny głodowej, jako członkowie śląskich chorągwi, którzy 19 lipca 1414 r. przeszli na stronę polskiego króla Władysława II Jagiełły. Byli to Stefan Seyfersdorff pozyskany przez śląskiego rycerza Tomczyka (z Podlesia) von Tannenfelda (GStA PK, XX HA, OBA 2111, k. 254 – *Steffan Seyfersdorff*; GStA PK, XX HA, OBA 2112 – *Steffan Seyfersdorff*) i Gregor von Seyfersdorff walczący pod chorągwią księcia Bernharda Opolczyka (GStA PK, XX HA, OBA 2111, k. 256 v). Na temat uczestnictwa Seyfersdorffów w wojnie głodowej zob. – M. Böhm, *Konrad VII Biały (ok. 1394 – 14 lutego 1452). Pan Oleśnicy i Koźla. Książę zapomniany*, Kraków 2012, s. 83. Na temat działalności Tomczyka von Tannenfelda zob. – M. Pelech, *Die Auseinandersetzung zwischen den schlesischen Ritter Tomschick von Tannenfeld und dem Deutschen Orden nach dem Grossen Krieg von 1410-1411*, Beiträge zur Geschichte Westpreußens, Bd. 11, 1989, s. 87-106.

¹⁸ GStA PK, XX HA, Perg.Urk., Schiebl. XXVI, Nr. 46; GStA PK, XX HA, Ostpr.Fol. 124, 91-91v; Regesta II, Nr. 3304, s. 368 – w regestach błędnie jako młyn znajdujący się koło Królewca. Właściwie był to młyn w bezpośredniej okolicy Biedaszek.

¹⁹ Na temat młyna zob. – R. Kubicki, *Młynarstwo w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach w XIII-XV wieku (do 1454 r.)*, Gdańsk 2012, s. 486.

²⁰ GStA PK, XX HA, OBA 15815; *Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum 1198-1525. Pars I: Index Tabularii Ordinis S. Mariae Theutonicorum Regesten zum Ordensbriefarchiv*, vol. II: 1455-1510, (dalej: Regesta I), bearb. v. E. Joachim, hrsg. v. W. Hubatsch, Göttingen 1950, Nr. 15815, s. 167.

którzy dzierżyli majątek na prawie magdeburskim, jednakże w wyniku wzajemnych sporów i nieporozumień Michał zdecydował się odsprzedać księciu Albrechtowi swoją część dóbr Neuhof wraz częścią przynależnych do niego zabudowań młynskich za kwotę 700 grzywien pruskich oraz coroczny czynsz przekazywany Michałowi z urzędu kętrzyńskiego w postaci ½ łasztu żyta oraz 1 łasztu słodu. Michał zachował także prawo do pozyskiwania drewna budulcowego z przynależnego do dóbr lasu oraz prawo wypasu koni potrzebnych do zwózki drewna²¹. Nie mamy informacji, czy jego kuzyn posiadał jakieś udziały w znanym ze źródeł z czasów krzyżackich folwarku. Wiadomym jest, że dzierżył pozostałą część dóbr. Natomiast sam folwark, jak pokazują źródła z okresu między rokiem 1507 a 1532 przynależał wprawdzie do komornictwa, później starostwa kętrzyńskiego.

Spis dotyczący folwarku z 1507 r. wymienia wśród żywego inwentarza: 18 koni pociągowych, 10 źrebaków tegorocznych, 31 krów, 8 wołów starych i młodych, 12 cielaków tegorocznych, 240 owiec starych i młodych i 81 starych i młodych świń. Ponadto wyszczególniono w nim sprzęt potrzebny do pracy folwarcznej. W następnym – 1508 r. w folwarku znajdowało się 20 koni pociągowych, 12 źrebaków starszych i młodszych, 35 krów, 10 wołów starych i młodych, 15 cielaków starszych i młodszych, 101 owiec, 97 świń. Do pracy w folwarku Neuhof przypisanych było wówczas 21 parobków.

Kolejny spis z 14 I 1532 r. zawierający informacje na temat żywego inwentarza oraz sprzętów, sporządzony został w dwóch egzemplarzach. Jeden wymienia liczbę zwierząt znajdujących się w zabudowaniach folwarcznych, natomiast drugi obok zwierząt znajdujących się w folwarku uzupełnia ich liczbę o zwierzęta przynależne do folwarku, ale w momencie tworzenia spisu znajdujące się poza nim. Sumując owe dane, wywnioskować można, że z żywego inwentarza w folwarku Neuhof znajdować się powinno: 13 koni pociągowych i 1 stary koń, 3 tegoroczne źrebaki (odsadki), 2 konie trzyletnie, 4 konie dwuletnie, 21 krów (w tym 2 stare), 12 cielaków, 8 dwuletnich cielaków, 9 tegorocznych cielaków, 24 woły pociągowe, 49 owiec, 40 świń i 7 prosiaków, 26 gęsi i 10 kaczek²². Warto zauważyć, że podczas przygotowywania spisu zaznaczono braki w inwentarzu, które w uzupełnionej wersji zostały dopisane a sama uwaga dotycząca braków wykreślona²³.

²¹ GStA PK, XX HA, EM 119d, Nr. 669.

²² GStA PK, XX HA, EM 119d, Nr. 668.

²³ GStA PK, XX HA, EM 119d, Nr. 668, k. 3v. Patrz też aneks źródłowy nr 2.

Zwierzęta hodowlane (w sztukach)	Rok				
	1412	1442	1507	1508	1532
konie	55	69	28	32	23
w tym: młode ²⁴	11	13	10	12	9
dorośle ²⁵	44	56	18	20	14
bydło	51	64	51	60	74
w tym: młode	4 ²⁶	13	12	15 ²⁹	29
dorośle	47 ²⁷	51	39 ²⁸	~ 45 ³⁰	45
świnie	156	104	81	97³³	47
w tym: młode	32 ³¹	24	?	?	7
dorośle	124 ³²	60	81	97	40
owce	317³⁴	103	240³⁵	101³⁶	49³⁷
w tym: młode	?	?	?	?	?
dorośle	?	?	?	?	?
kozy	43³⁸	–	–	–	–
w tym: młode	?				
dorośle	?				
gęsi	–	–	–	–	26
kaczki	–	–	–	–	10
łącznie	622	340	400	290	229

Obliczenia własne. Źródło GÄB oraz GStA PK, XX HA, EM 119d, Nr. 668.

²⁴ Stosując współczesną metodykę opisu etapów rozwojowych koni, jako młode uznano zwierzęta w wieku: 1. noworodki (oseski) – do 6 miesięcy; 2. źrebaki (odsadki) – od odsadzenia do końca roku kalendarzowego; 3. roczniki – młode konie, który zaczęły rok życia z dniem 1 stycznia następnego roku kalendarzowego (bez względu na liczbę miesięcy życia); 4. dwulatki – młode konie, które zaczęły 2 rok życia z dniem kolejnego 1-go stycznia; 5. trzylatki – młode konie, które zaczęły 3 rok życia z dniem kolejnego 1-go stycznia. Zob. – A. Lasota-Moskalewska, *Podstawy archeozoologii. Szczątki ssaków*, Warszawa 1997.

²⁵ Stosując współczesną metodykę opisu etapów rozwojowych koni, jako dorosłe uznano zwierzęta po ukończeniu 4 roku życia oraz konie wspomniane w źródłach jako stare.

²⁶ Stosując współczesną metodykę opisu etapów rozwojowych bydła, jako młode uznano zwierzęta w wieku: 1. noworodki (oseski) – do 6–8 miesięcy; 2. cielęta – w wieku poniżej 1 roku, tj. posiadające uzębienie mleczne, utrzymywane z przeznaczeniem na rzeź jeszcze przed ukończeniem 1 roku życia lub do dalszego chowu (na tzw. remont stada) przed ukończeniem 2 lat.

²⁷ Stosując współczesną metodykę opisu etapów rozwojowych bydła, jako dorosłe uznano zwierzęta po ukończeniu 2 roku życia.

²⁸ W przypadku wołów użyto określenia „młode i stare”.

²⁹ Konkretnie wzmiankowane są cielęta zarówno „młode i stare”.

³⁰ W przypadku wołów użyto określenia „młode i stare”.

³¹ W źródłach wymienione jako prosięta oraz tuczniaki.

³² W źródłach wymienione jako „młode i stare” oraz maciory rozplodowe.

³³ Bez wskazania wieku.

³⁴ Bez wskazania wieku.

³⁵ W przypadku owiec użyto określenia „młode i stare”.

³⁶ Bez wskazania wieku.

³⁷ Bez wskazania wieku.

³⁸ Bez wskazania wieku.

Z przytoczonych danych widać wyraźnie typową dla folwarków różnorodność hodowli. W zależności od poszczególnych lat, udział poszczególnych gatunków zwierząt w całości produkcji zwierzęcej kształtował się z wyraźną preferencją hodowli owiec i trzody chlewnej. Wyraźny jest także postępujący regres w ilości pogłównia zwierząt hodowlanych, co szczególnie widoczne jest w przypadku owiec. Na mniej więcej stałym poziomie utrzymywała się przez okres ponad stu lat ilość hodowanego w folwarku bydła. Co ważne było to zarówno bydło mleczne – krowy, jak i pociągowe – woły. Hodowla kóz nie odgrywała większej roli, podobnie ptactwa, aczkolwiek dla okresu wcześniejszego można domyślać się, że nie było ono wzmiankowane w inwentarzach.

Folwark zajmował się także produkcją roślinną. Wcześniejsze spisy nie dają możliwości poznania dokładnej ilości przechowywanego w nim zboża. W 1532 r. wymieniono po 2 łaszty jęczmienia, żyta i owsa. Z produktów spożywczych wymieniona jest też beczka kapusty kiszonej (*1 fass compost*).

Inwentarze wymieniają również różnego rodzaju sprzęty rolnicze oraz używane przy pracach folwarcznych. Skupiając się jedynie na tych z niepublikowanego wcześniej inwentarza z 1532 r., w folwarku Neuhoﬀ znajdujemy oprócz wozów (*wagen*), uzd końskich (*czewme/zeume*) także narzędzia orne, jak brony (*eigenn/eygenn*), oraz pługi (*pfluge*). Do orki używano również soch (*sechen*), co poświadcza fakt występowania ich wśród sprzętu a także 4 żelaznych sośnic do sochy (*norgeleisen*³⁹). Oprócz sośnic znajdujemy także inne elementy narzędzi ornych jak lemiesz (*schare*), szpile do brony (*eigen zwickenn*) łańcuchy do pługa (*pflugketten*), sworznie (*spannagell*) oraz siekierkę do pługa (*pflugbeil*⁴⁰). Na standardowe wyposażenie folwarku składały się także wymienione w inwentarzu narzędzia gospodarskie, jak widły – zarówno do obornika (*mistgabeln*), jak i do siana (*heugabeln*), haki do obornika (*misthocken*), szpadle (*spaten*), kosy (*sensen*). Ponadto znajdujemy szereg narzędzi do obróbki drewna i drewnianych elementów sprzętów rolniczych, takie jak świdry (*nebigern*), ośnik (*schneidmesser*), siekiery (*holcz achse*), topory ciesielskie i siekiery ciesielskie (*czimmerbeil, seul axse*), ciosło (*bindaxe*), piłę (*seige*), toporek do wyrabiania i obrabiania drewnianych sprzętów gospodarskich i sprzętu wozowego (*schirbeil*). Pozostałe sprzęty do codziennego użytku wymienione są w niewielkiej ilości. Często jako uszkodzone: durszlak (*durchschslchlagk*), miednice (*beackenn*), kocioł (*kessel*), uchwyt/hak do kotła (*kesselhacke*), balia (*butte*), wiadra (*eymer*), miski (*schusseln*), koryta (*multe*), beczki (*thonnenn*) i sztofy (*stuffel*).

³⁹ Na temat identyfikacji narzędzia norge z polską sochą, zob. – G. Białuński, *Norge – pruskie czy słowiańskie narzędzie orne?*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie 2001, nr 1, s. 77–84.

⁴⁰ Na temat identyfikacji narzędzia Pflugbeil, zob. – A. Szelinsky, *Geschichte der Anwendung landwirtschaftlichen Geräte und Maschinen in der ostpreußischen Landwirtschaft*, Landwirtschaftliche Jahrbücher. Zeitschrift für wissenschaftliche Landwirtschaft, Bd. 86, 1938, s. 687.

W porównaniu z okresem poprzednim, w szczególności z latami 1507–1508 wyraźne jest zarzucenie przez folwark Neuhoft działalności nakierowanej na odławianie dzikich zwierząt oraz ryb. Inwentarz nie wspomina w ogóle o jakichkolwiek sprzętach łowieckich i rybackich, które wymienione są w latach poprzednich.

Jak wyżej wspomniano, ostatnim znanym z dostępnych źródeł, prywatnym właścicielem folwarku Neuhoft w okresie krzyżackim był Wernhard Seyfersdorff. O Seyfersdorffach, jako właścicielach folwarku Neuhoft nie ma bynajmniej mowy w inwentarzu z 1532 r., wówczas, wykupiony z rąk prywatnych folwark podlegał już bowiem pod urząd starościński w Kętrzynie. Podobną sytuację własnościową notuje wykaz dochodów i wydatków amtu rastenburskiego. Znajdujemy w nim również szereg wartościowych informacji na temat folwarku Neuhoft, m.in. na temat wynagrodzeń dla pracowników, wśród których oprócz zarządcy – dwornika (Hoffman) wzmiankowana jest także zarządczyni (*Hoffmutter*). W latach 1559–1567 znajdowało się 12 osób czeladzi i służby folwarcznej⁴¹, pracowali tu także dniówkarze zagrodniczy⁴² i chłopcy w ramach obowiązków szarwarkowych⁴³.

Folwark w poszczególnych okresach między 1559 a 1567 rokiem posiadał różne zasoby ilościowe zboża, które później było wydatkowane. Dla przykładu w latach 1560–1561 w Neuhoft przechowywano 19 łasztów i 58 korców żyta⁴⁴. Natomiast już według wykazu z lat 1562–1563 znajdować się miało w spichrzu folwarcznym 18 łasztów i 25 korców żyta⁴⁵ oraz 5 łasztów i 36 korców owsa⁴⁶, w latach 1564–1565 ilość posiadanego żyta wyliczono na 14 łasztów i 25 korców⁴⁷, owsa 4 łasztu i 3 korce⁴⁸. W wykazie z lat 1565–1566 znów pojawia się w folwarku żyto o łącznej objętości 15 łasztów i 7 korców⁴⁹, ponadto pszenica w objętości 55 korców⁵⁰, 14 łasztów i 18 korców jęczmienia⁵¹ oraz 2 łasztu i 43 ½ korca owsa⁵². W ostatnim zachowanym spisie z lat 60. XVI w.⁵³, zawierającym wykaz zboża w folwarku Neuhoft z okre-

⁴¹ GStA PK XX HA, Ostpr.Fol. 9457, s. 41v, 43v; GStA PK XX HA, Ostpr.Fol. 9460, s. 49; GStA PK XX HA Ostpr.Fol. 9461, s. 54–54v; GStA PK XX HA, Ostpr.Fol. 9462, fol. 107–107v.

⁴² Ibidem, s. 49, 61v; Ostpr.Fol. 9460, s. 56.

⁴³ GStA PK XX HA, Ostpr.Fol. 9457, s. 41v, 43v; GStA PK XX HA, Ostpr.Fol. 9461, s. 81; GStA PK XX HA, Ostpr.Fol. 9463, s. 80–81.

⁴⁴ GStA PK XX HA, Ostpr.Fol. 9457, s. 57.

⁴⁵ GStA PK XX HA, Ostpr.Fol. 9460, s. 64v.

⁴⁶ Ibidem, s. 73.

⁴⁷ GStA PK XX HA, Ostpr.Fol. 9461, s. 64v.

⁴⁸ Ibidem, s. 74v.

⁴⁹ GStA PK XX HA, Ostpr.Fol. 9462, s. 124v.

⁵⁰ Ibidem, s. 134v.

⁵¹ Ibidem, s. 136.

⁵² Ibidem, s. 141.

⁵³ Według informacji zawartych w Findbuch 160: Verzeichnis der Ostpreußischen Folianten, s. 295, pod sygnaturą XX HA Ostpr.Fol. 9464 powinien znajdować się wykaz dochodów i wydatków amtu rastenborskiego za lata 1567–1568. Podczas mojej kwerendy w sierpniu 2021 r. wykaz ten nie znajdował się w Tajnym Archiwum Państwowym Fundacji Pruskiego Dziedzictwa Kulturowego w Berlinie.

su 1566–1567 znajdujemy informacje o 18 łasztach i 23 korcach żyta⁵⁴, 24 i ½ korca pszenicy⁵⁵, 6 łasztach i 39 korcach jęczmienia⁵⁶ oraz 4 łaszt, 6 i ½ korca owa⁵⁷.

W folwarku wytwarzano także masło i ser. Między czerwcem a październikiem 1560 r. z folwarku przekazano na zamek w Kętrzyńie 4 beczki masła⁵⁸, sera (*gnapkes*) w ciągu roku przekazano 188 kop⁵⁹. W rocznym odstępie między wrześniem 1562 a wrześniem 1563 r. w folwarku wyprodukowano 4 i ½ beczki masła⁶⁰ i 130 kop sera (*gnapkes*)⁶¹. W analogicznym okresie w latach 1564–1565 zauważamy nieznaczny spadek produkcji masła – 3 i ¾ beczki⁶² oraz sera (*gnapkes*) – 85 kop⁶³, ale już rok później do września 1566 r. produkcja masła wyniosła 4 beczki i 18 garnców (sztofów)⁶⁴, zaś sera (*gnapkes*) – 96 kop⁶⁵. Podobną ilość, bo 98½ kopy sera (*gnapkes*) wytworzono w Neuhoř do końca 1567 r.⁶⁶, masła zaś wyprodukowano w tym czasie 3 beczki i 16 garnców (sztofów)⁶⁷. W latach 1559–1567 na potrzeby folwarku zanotowano też szereg wydatków jak choćby dla szklarza za wykonanie okien⁶⁸, kotlarza za naprawę jednego kotła do gotowania ryb oraz wykonanie dwóch nowych⁶⁹, dla kowala za wykonanie dwóch obręczy do beczki⁷⁰ i 24 sworzni do mocowania lemiesz⁷¹ oraz wykonanie podków i podkucie koni⁷², dla ślusarza za wykonanie kłódek⁷³, ponadto dla rymarza⁷⁴, powroźnika⁷⁵, kołodzieja⁷⁶, garncarza⁷⁷, wytwórcy wiader i kubków⁷⁸, dekarza⁷⁹, cieśli⁸⁰. Także zakupiono środki spożywcze, takie jak sadło (*schmer*)⁸¹.

⁵⁴ GStA PK XX HA, Ostpr.Fol. 9463, s. 62v.

⁵⁵ Ibidem, s. 67v.

⁵⁶ Ibidem, s. 69v.

⁵⁷ Ibidem, s. 72.

⁵⁸ GStA PK XX HA, Ostpr.Fol. 9457, s. 80v.

⁵⁹ Ibidem, s. 81v.

⁶⁰ GStA PK XX HA, Ostpr. Fol. 9460, s. 88.

⁶¹ Ibidem, s. 89.

⁶² GStA PK XX HA, Ostpr.Fol. 9461, s. 88v.

⁶³ GStA PK XX HA, Ostpr.Fol. 9461, s. 89v.

⁶⁴ GStA PK XX HA, Ostpr.Fol. 9462, s. 177v.

⁶⁵ Ibidem, 179v.

⁶⁶ GStA PK XX HA, Ostpr.Fol. 9463, s. 90.

⁶⁷ Ibidem, s. 89.

⁶⁸ GStA PK XX HA, Ostpr.Fol. 9457, s. 33.

⁶⁹ Ibidem, s. 34v.

⁷⁰ GStA PK XX HA, Ostpr.Fol. 9462, s. 79.

⁷¹ Ibidem, s. 79v.

⁷² Ibidem, s. 81.

⁷³ GStA PK XX HA, Ostpr.Fol. 9463, s. 42v.

⁷⁴ GStA PK XX HA, Ostpr.Fol. 9457, s. 35.

⁷⁵ Ibidem, s. 35.

⁷⁶ Ibidem, s. 35v; GStA PK XX HA, Ostpr.Fol., s. 43v.

⁷⁷ GStA PK XX HA, Ostpr.Fol. 9457, s. 35v; GStA PK XX HA, Ostpr.Fol. 9463, s. 44.

⁷⁸ GStA PK, XX HA, Ostpr. Fol. 9460, s. 38; GStA PK XX HA, Ostpr.Fol. 9463, s. 45.

⁷⁹ GStA PK, XX HA, Ostpr. Fol. 9460, s. 39v; GStA PK, XX HA, Ostpr.Fol. 9461, s. 46.

⁸⁰ GStA PK XX HA, Ostpr.Fol. 9462, s. 87.

⁸¹ Ibidem, s. 41v-42.

Na podstawie późniejszych informacji zawartych w sprawozdaniu z wizytacji amtu rastenburskiego z 1589 r. wywnioskować można, że obszar uprawny przynależny do folwarku podzielony był na trzy arealy – pole jare (*Sommer*), ozime (*Winter*) oraz ugór (*Brachfeldt*). Ponadto źródło wymienia przy folwarku Neuhoft także 6 łanów i 14½ morgi pól uprawnych (wyłączając łąki) znajdujących się przy Gałwunach. Z przynależnego do folwarku arealu do spichrza wpłynąć miało w roku sporządzania inwentarza 7 łasztów i 36 korców żyta, 1 łaszt i 10 korców pszenicy oraz 12 korców owsa⁸². W końcu XVI stulecia, na mocy dokumentu z 23 X 1591 r. Neuhoft został poszerzony o dodatkowy areal ziemi i przekształcony we wieś na prawie chełmińskim z osiedloną na 27 łanach ludnością chłopską oraz sołtysiem, któremu przyznano 3 łany wolne od czynszu⁸³. Powinności sołtysa oraz chłopów regulował dokument zakupu urzędu sołtysiego wystawiony przez Kaspera Wilhelma von Oelsnitza z 1594 r. Sołtys zobowiązany był z posiadanych 3 łanów w razie potrzeby wyekspediować jedną czwartą część wartości lekkiego wozu służącego do transportu sprzętu wojskowego (*Warpenwagen*⁸⁴) wraz z koniem oraz służyć transportem przy przewożeniu z Królewca do Nowego Młyna (*Neuen Mühle*) kamieni młyńskich (*Pörner Mühlsteine*), rocznie uiszczając płuzne w wysokości 1 korca pszenicy i 1 korca żyta. Poza tym sołtys otrzymał ½ łanu wolnego od szarwarku, z którego opłacał rocznie 12 grzywien, ¾ korca pszenicy, 1 ½ korca żyta, 1 korzec jęczmienia, 2 korce owsa, 1 korzec chmielu, ¾ gęsi i 2 kury. Pozostałe 22 i ½ łanu zasiedlało 9 chłopów, którzy z każdego posiadanego łanu ziemi zobowiązani byli corocznie odprowadzać czynsz w wysokości 6 grzywien oraz po jednym korcu żyta, jęczmienia, owsa, chmielu, ½ gęsi, 2 kur, wrzeczona przędzy lnianej (*Zaspel Garn*)⁸⁵, zwózki ¾ achtela drewna opałowego, ponadto 1 grzywnę i 18 szelągów opłaty zwanej *Mümmelschoss*⁸⁶, ¼ [korca?] „ziarna piławskiego” (*Pillauisch Korn*)⁸⁷, 9 szelągów na sianokosy (*Heuschlag*), 6 szelągów podatku zwanego *Büttelgeld*, przeznaczanego na utrzymanie sługi sądowego. Na chłopach ciążyły też zobowiązania szarwarkowe w folwarkach w Kętrzynie, Nowym Młynie, Sławkowie (*Reimsdorf*) oraz obowiązki pocztowe⁸⁸. W 1606 r. we wsi wybuchł pożar, który strawił część zabudowań trzech chłopów. Pogorzelnicy wystosowali do księcia suplikę w sprawie

⁸² GStA PK XX HA, Ostpr.Fol. 12697, s. 103v.

⁸³ GStA PK, XX HA, EM 119d, Nr. 670.

⁸⁴ Więcej na ten temat: K. Kwiatkowski, *Wojska zakonu krzyżackiego w Prusach 1230-1525. Korporacja, jej pruskie władztwo, zbrojni, kultura wojny i aktywność militarna*, Toruń 2016, s. 188, 189, 478.

⁸⁵ 1 Zaspel = 20 Gebinde. Na ten temat zob. – H. Mojmir, A. Kleczkowski, H. Anders, *Słownik niemieckiej gwary Wilamowic*, Kraków 1930, s. 79.

⁸⁶ Inaczej też *Mümmelsche Station* – opłata na utrzymanie garnizonu i rozbudowę twierdzy kłajpedzkiej. R. Weber, *Die Landgemeinden des Grenzkreises Lyck, Hohenwestedt 1988*, s. 653; M. Töppen, *Geschichte Masurens. Ein Beitrag zur preußischen Landes- und Kulturgeschichte*, Danzig 1870, s. 269.

⁸⁷ Przeznaczonego prawdopodobnie dla garnizonu w Piławie: M. Töppen, *Geschichte Masurens...*, s. 270.

⁸⁸ C. Beckhern, *Beiträge zur Topographie und Statistik des ehemaligen Amtes Rastenburg, Altpreussische Monatsschrift*, Bd. 18, 1881, s. 434.

zwolnienia z czynszu za rok 1607⁸⁹. W 1609 r. nadanie 4 łanów we wsi otrzymuje Christoph Arnswald, który dzierży je przez kolejne lata⁹⁰.

Dodany poniżej aneks zawiera edycję dwóch źródeł wcześniej nie poddawanych szerszej analizie. Pierwszy to dokument nadawczy wystawiony 6 XI 1458 r. („poniedziałek przed świętym Marcinem biskupem”) w Królewcu przez wielkiego mistrza Ludwiga von Erlichshausena, na mocy którego Wernhard Seyfersdorff otrzymuje na prawie magdeburskim folwark Neuhoﬀ w komornictwie kętrzyńskim oraz przynależne do folwarku 18 łanów. Edycja dokumentu opiera się na oryginale przechowywanym w Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie-Dahlem XX. Hauptabteilung, Pergament-Urkunden, Schiebl. XXVII, Nr. 6. Dokument został spisany na pergaminie o wymiarach 40 × 22 cm, zawiera przywieszoną pieczęć dwustronną.

Drugi dokument to inwentarz folwarku Neuhoﬀ (*Inventarium in hoff den man den Neuen hoff nentet*) sporządzony w dwóch nieznacznie różniących się od siebie wersjach w dniach 13 i 14 I 1532 r. Wersja A (z dnia 13 I), znajdująca się na kartach według współczesnej paginacji oznaczonych numerami 2–3v zawiera spis zwierząt, narzędzi ornych, sprzętów folwarcznych oraz zboża. Spis został sporządzony jedną ręką, jako wersja pierwotna inwentarza, zawierająca liczne odniesienia do zauważonych braków wśród zwierząt i sprzętów przynależnych do folwarku – być może dopisane później. Wersja B (z dnia 14 I), znajdująca się na kartach według współczesnej paginacji oznaczonej numerami 1, 1v, 4, sporządzona została w postaci czystopisu i powtarza informacje zawarte w wersji A, ale nie uwzględnia wyliczonych wcześniej braków. Obie wersje spisane zostały inną ręką, jak wskazują daty w jednodniowych odstępach czasu. Z uwagi, iż wersja A zawiera pełniejszy spis, jako taka została wykorzystana w niniejszej edycji, w przypisach natomiast zostały uwzględnione zapisy z wersji B. Każda z wersji inwentarza spisana została na bifolium, tworząc dwie karty zapisane obustronnie. Wersja A składa się z karty o szerokości 41 cm i wysokości 29 cm, tworząc wspólnie cztery strony o szerokości 21 cm i wysokości 29 cm każda. Wersja B składa się z karty o szerokości 41 cm i wysokości około 32,5 cm, złożonej na pół, tworząc wspólnie cztery strony o szerokości 21 cm i wysokości 32,5 cm każda. Współczesna foliacja zapisana została ołówkiem w prawym górnym rogu. Inwentarz włożony jest w teczkę dawnego archiwum królewieckiego, opisaną: *Inventar – Verzeichniss (Vieh, Werkzeug, Hausrat) zu Neuhoﬀ [1532]* i opieczętowaną: *Staatsarchiv Königsberg Etats-Ministerium Tit. [119d]⁹¹ Nr. [668]⁹²*.

⁸⁹ GStA PK, XX HA, EM 119j, Nr. 220.

⁹⁰ GStA PK, XX HA, EM 119d, Nr. 671.

⁹¹ Dopisek ręczny.

⁹² Dopisek ręczny.

Edycja obu dokumentów, oparta została na zasadach zaproponowanych w *Projekcie instrukcji wydawniczej dla pisanych źródeł historycznych do połowy XVI wieku* przez Adama Wolffa⁹³ oraz zasad edytorskich zaproponowanych przez Janusza Tandeckiego i Krzysztofa Kopińskiego⁹⁴. W obu źródłach zachowano pisownię zgodną z oryginałem. Ponadto w edycji inwentarza został zachowany jego układ zgodnie z oryginałem. Zrezygnowano z zachowania cyfr rzymskich i zastosowano zamienny system zapisu cyframi arabskimi⁹⁵. W wyjątkowych przypadkach dokonano rozwinięcia występujących w tekście publikowanego źródła skrótów, zastosowano wierne odwzorowanie oryginalnej interpunkcji oraz pisowni wielkich i małych liter, nie ingerowano w gramatykę i kompozycję tekstu o ile nie utrudniała ona jego zrozumienia, w przeciwnym wypadku jest to odnotowane w przypisie. Wszelkie uzupełnienia, w tym numery stron dokumentu, dokonane przez wydawcę ujęto w nawias kwadratowy ([]), zaznaczono także koniec poszczególnych stron (//) i wykasowanie fragmentów tekstu, które w oryginale zostały wykreślone (---).

ANEKS ŹRÓDŁOWY⁹⁶

Nr. 1

Królewiec, 6 XI 1458 roku

Wielki Mistrz Ludwig von Erlichshausen nadaje Wernhardowi Seifersdorffowi na prawie magdeburskim 18 łanów oraz folwark Neuhof (Biedaszki) w komornictwie kętrzyńskim.

Oryg.: A: *Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem XX. Hauptabteilung, Pergament-Urkunden, Schiebl. XXVII, Nr. 6, Pierwotnie: Staatsarchiv Königsberg.*

Kop.: B: XVI w. *Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem XX. Hauptabteilung, Ostpreussische Folianten 124, s. 90v-91, Pierwotnie: Staatsarchiv Königsberg.*

Reg.: *Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum 1198–1525. Pars II: Regesta Privilegiorum Ordinis S. Mariae Theutonicorum Regesten der Pergament-Urkunden aus der Zeit des Deutschen Ordens, bearb. v. E. Joachim, hrsg. v. W. Hubatsch, Göttingen 1948, Nr. 3049, s. 341.*

⁹³ A. Wolff, *Projekt instrukcji wydawniczej dla pisanych źródeł historycznych do połowy XVI wieku*, *Studia Źródłoznawcze*, t. 1, 1957, s. 155–181.

⁹⁴ J. Tandecki, K. Kopiński, *Edytorstwo źródeł historycznych*, Warszawa 2014.

⁹⁵ Zob. – A. Wolff, op. cit., § 25, s. 162.

⁹⁶ Badania archiwalne przeprowadzono w ramach projektu *Słownik historyczno-geograficzny Prus w średnio-wieczu i u progu epoki wczesnonowożytnej*, t. I: *Prusy Dolne*, t. II: *Warmia*, Narodowy Program Rozwoju Humanistyki – konkurs I/2016, moduł Dziedzictwo narodowe, nr wniosku 1H 16 0151 84.

Uw.: Dokument pergaminowy o wymiarach 40 × 22 cm z przywieszoną pieczęcią dwustronną. Awers: pieczęć obrazowa większa wielkiego mistrza, odcisnięta w czarnym wosku; rewers: herbowa pieczęć mniejsza wielkiego mistrza Ludwiga von Erlichshausena, odcisnięta w czerwonym wosku (Lit.: F. A. Vossberg, *Geschichte der Preussischen Münzen und Siegel von frühesten Zeit bis zum Ende der Herrschaft des Deutschen Ordens*, Berlin 1843, Taf. I, Nr. 3; Taf. VIII).

Wir Bruder Ludwig von Erlichshawsen homeister des ordens der bruder des hospitalis sant marie des dewtschen hauses von Jherusalem, thun kunt und bekennen öffentlich mit dissem unserm brieffe, vor allen und itczlichen, die ^aem^a sehen, addir horen, leßen, das wir umb der manchfaldigen dinste willen die unser lieber und getruwer Wernhard ^bSeifferrdorffer^b, uns und unserm orden gethon hat und nach thun sal in czukomenden czeithen, mit rathe, wissen, willen und volbort unser metegebittiger gegeben und vorleyen haben, geben und vorleyen ^cem^c und seynen rechten erben und nachkomelingen den hoff^d neuwhoff^d genant, im gebitte und Camerampthe ^eRastenburg^e gelegen, der do ^fachtzehen^f huben sall innehaben an acker, wezen, weiden, welden, pusshen, bruchern, strewchern und so[n] st allirley czugehorunge und bynnen solchen grenitczen als ^gem^g die von unsern Brudern sein beweiset, frei, erblich und ewiglich czu magdeburgisschen rechte czu besitzzen, darczu worleyen wir ^gen^g die gerichte beyde gross und klein alleyne ubir ire lewthe bynnen desselbigen guttes grenitczen, strossen gerichte usgenomen, das wir unser herlichkeit czurichten behalden umb welcher unser begnadunge willen der egenante ^hWernhardt^h seine rechten erben und nachkomelinge, uns und unsern orden sollen vorpflichtet sein czu thun eynen redelichen und tuchtigen dinst mit hengst und harnasch nach deßes landes gewonheit czu allen geschreyen, herferten, landtwerungen reysen, neuwe hewser czu bauwen, alde czu bessern addir czubrechen, wenne wohen undt wie uffte ^gen^g das von uns und unser brudern wirt geheisen. Wir wellen auch ⁱapⁱ der ^jbenanntpe^j Wernhardt, seine rechten erben und nachkomelinge solche ^fachtzehen^f huben und gutter hernachmalis ^knicht^k vol befunden bynnen solchs howffis grenitczen, das wir addir unsers ordens brudere

^{a-a} B: yn

^{b-b} B: Seyfersdorff

^{c-c} B: Ime

^{d-d} B: neue hoff

^{e-e} B: Rastenburg

^{f-f} B: XVIII

^{g-g} B: yn

^{h-h} B: Wernhart

ⁱ⁻ⁱ B: ab

^{j-j} B: benant

^{k-k} B: nyt

^knicht^k pflichtig sein sollen ^gen^g die czuerfollen. Des czu merer sicherheit ^lund ewigenn gedachtnisse^l haben wir unser Ingesigel anhangen lassen dissen brieffe der gegeben ist uff unsernn howse ^mKonigsberg^m am Montage vor ⁿsantⁿ Mertens tage des ^oheiligen^o bisshoffes nach der geburth cristi unsers herren Thawsint vierhundert und in acht und funffczigsten Jahre. Bezeuge sein die Edlen Ersamen und geistlichen unsers ordens lieben brudere Ulrich von ^pIsenhofen^p Groskompthur¹, Henrich Rewss von ^qPlauwen^q obirster spitteler und czum Elbinge², Wilhelm von Helffenstein czu ^rGrudencz^{r3}, Conrad Ezel czur Golow Kopmthure⁴, ^sVeith^s von Gich⁵ und Heinrich Nothafft unsere Compan⁶, Augustinus⁷, Johannes⁸ und Ludowicus⁹ unsere schreiber und vil andere.

Nr. 2

[?] 13 I 1532 roku

Inwentarz folwarku Neuhof (Biedaszki)

Oryg.: Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem XX. Hauptabteilung, Etats-Ministerium, 119d, Nr. 668, Pierwotnie: Staatsarchiv Königsberg.

Uw.: Wersja A: poszyt papierowy w formacie folio, karta o wymiarach 41 × 29 cm, brak okładki. Wersja B: poszyt papierowy w formacie folio, karta o wymiarach 41 × 32,5 cm, brak okładki.

^{l-l} B: fragment tekstu opuszczony

^{m-m} B: *Konigspergk*

ⁿ⁻ⁿ B: S

^{o-o} B: *h*

^{p-p} B: *Isenhoffen*

^{q-q} B: *Plauen*

¹ Ulrich von Eisenhofen: wielki komtur 7 II 1451 – 9 IX 1466. D. Hackmann, *Amtsträger des Deutschen Ordens – Dostojnicy zakonu niemieckiego*, Toruń 2020, s. 208.

² Heinrich Reuß von Plauen (średni): szpitalnik i komtur elbląski (przed 2 XI) 1432 – 12 V 1440, 3 VII 1441 – 1 I 1467. D. Hackmann, op. cit., s. 415.

^{r-r} B: *Graudentz*

³ Wilhelm von Helfenstein (młodszy): komtur grudziądzki 1451 – 6 I 1465. D. Hackmann, op. cit., s. 323.

⁴ Konrad Esel: komtur golubski 1 V 1454 – 6 I 1465. D. Hackmann, op. cit., s. 321.

^{s-s} B: *Veit*

⁵ Weit von Giech: kompan wielkiego mistrza 19 XII 1454 – 30 VI 1466, komtur pokarmiński 19 XII 1454 – 23 V 1474. D. Hackmann, op. cit., s. 159, 256.

⁶ Heinrich von Nothafft: kompan wielkiego mistrza 8 II 1458 – 5 I 1462. D. Hackmann, op. cit., s. 159, 256.

⁷ Pisarz wielkiego mistrza – bliżej nieznan.

⁸ Pisarz wielkiego mistrza – bliżej nieznan.

⁹ Pisarz wielkiego mistrza – bliżej nieznan.

[3v]

[Regest]

Inventarium in hoff zum schlos Rastenburgk gehorik den man den Neuenn hoff nennt Uberantwortet durch herrrn hoffmeister¹ Amptschreiber² unnd cemenren den Xijj³ Januarii 1532

[Rastenburgk]

[2]

9 cziede pferdt 1 alt pferdt } 4 felell

3 ^a foellen von disenn jor^a2 ^b pferdt von 2 jorenn^b4 ^c pferdt von zwo jore^c^d 17 khue 2 alte^d } 2 felell12 ^e kelber von zwo jorre^e8 ^f czwejerige kelber^f

8 kelber von disen jahre } 1 ist meher

13 ^g czieheochsenn^g } 11 felell

23 schaff } 26 felell

15 schwein und 7 ferckel } 25 felell

4 eigenn } 2 felell

^h einer beim schmidt 1 auff der huben^h } 4 pfluge } 2 felell

6 paar eysenn

6 schar

5 seych

} 6 paar eysen

¹ Wymieniony w wersji B: *hoffmeister Melchior von Creitzen*. Melchior (starszy) Kreytzen urodził się w Miśni w 1475 r., zmarł w 1550 r. Przybył do Prus w 1498 r. wraz z Fryderykiem Saskim. Poprzez małżeństwo z Osanną von Egloffstein objął majątek Domnau (Domnowo), był też właścicielem licznych dóbr, m.in.: Schönau, Groß i Klein Peisten (Piasty), Albrechtsdorf (Wojciechowo), Damerau. Uczestniczył od 1506 r. w zjazdach stanów, w latach 1522–1525 był członkiem rady regencyjnej, w 1524 r. w Bartoszycach wystąpił jako zagorzały stronnik dziedzicznego księstwa w Prusach i przeciwnik kontynuowania władzy zakonu krzyżackiego nad ziemią pruską. Od końca 1525 r. radca księcia Albrechta później główny ochmistrz (*Oberhofmeister*) w Starym Mieście Królewcu, w 1527 r. ochmistrz księżny, w latach 1533–1557 ochmistrz krajowy (*Landhofmeister*). Zob. – *Kaspars von Nostitz Haushaltungsbuch des Fürstenthums Preussen 1578*, hrsg. von K. Lohmeyer, Leipzig 1893, s. 119, przyp. 1; J. Małek, *Ustawa o rządzie (Regimentsnottel) Prus Książęcych z roku 1542: Studium z dziejów przemian społecznych i politycznych w lennie pruskich*, Toruń 1968, s. 92, 121, 165, 190.

² Wymieniony w wersji B: *Augustin Melhosen amptschreiber zu Rastenburgk*.

³ B: 14 januarii 1532

^{a-a} B: *fullell von disen Jhar*

^{b-b} B: *pferdt von zweien Jarenn*

^{c-c} B: *pferdt von zwu Jhare*

^{d-d} B: *19 kuhe, darunter 2 alte*

^{e-e} B: *kelber von zwu Jhare*

^{f-f} B: *zwre Jahrige Kelber*

^{g-g} B: *chiehe ochsenn*

^{h-h} B: *davonn geben einen auff die huben und einen ist bei dem Schmidt*

2 wagen } 2 feleenn
 4 pflugketten, 2 ⁱ⁻zubrochennⁱ
 3 [s]wellen
 4 mistgabeln
 2 heugabelnn
 2 spatenn
 2 alte wageringe
 4 spannagell
 24 ^{j-}eigen czwickenn^j
 2 misthocken
 4 ^{k-}ketten zum pflug eine zubrochen^k //

[2v]

4 norgeleissen
 1⁻³ nebiger^{-l} } 1 gebricht
 1 ^{m-}durchschschlag^{k-m}
 4 sensen
 1 ⁿ⁻schneidemesserⁿ
 2 holz achs
 1 ^{o-}czubrochen pflugk beill^o
 1 ^{p-}czimmerbeil^p
 1 bindaxse
 1 ^{q-}seul axse^q
 1 ^{r-}schirbeyll^r
 2 zubrochene beackenn
 6 ^{s-}zewme^s
 1⁻² kessel^t } 1 gebricht
 1 zubrochen kesselhocke
 1 bosse butte
 4 thonnenn

ⁱ⁻ⁱ B: *zuprochemn*

^{j-j} B: *eigen zwickenn*

^{k-k} B: *wykreslone*

^{l-l} B: *2 nebiger*

^{m-m} B: *durchschlag*

ⁿ⁻ⁿ B: *schneide messer*

^{o-o} B: *zubrochen pflugkbeill*

^{p-p} B: *zwiimmerbeyl*

^{q-q} B: *seulax*

^{r-r} B: *schirbeyl*

^{s-s} B: *zewme*

^{t-t} B: *1 kessel*

4 eymer
 3 ^u-stoffel^u
 3 schusseln
 4 thonnen
 1 ^w-seyge^w
 2 gute multe
 1 fas compost
 26 gense
 10 ^x-eymten^x //

[3]

Es hot sich auch der hauptmann mit meinen HF des hofs halben, den man denn Neuen hoff nennt vertragenn, und soll der hauptmann aus der sheunenn czur sach gebenn

2 last gersternn
 2 last korn
 2 last hafer

Das hofs halben vorm schlos, sollen Melchior Ketting⁴ und Hannus Bartenhoff⁵ anczarigenn was darinnen befundenn ist. //

[3v]⁶

Veler an vihe und andernn
 2 Kuhe
 11 stuck an gelden vihe
 26 schaff jung und alt
 25 schwein jung und alt
 1 kessell
 2 stuck eisern eiden
 1 wagenn

^{u-u} B: *stuffel*

^{w-w} B: *seyge*

^{x-x} B: *emtern*

⁴ Melchior von Kettig? – w latach 1519–1524 namiestnik (*Stadthalter*) kętrzyński, w 1526 r. wspomniany jest jako administrator komornictwa (*Amtmann*) (XX HA, EM 120e, Nr. 1). W Kętrzynie przebywał do 1529 r., kiedy to opuścił miasto a jego majątek poddano licytacji (GStA PK, XX HA, EM 119a, Nr. 18).

⁵ Osoba bliżej nieznaną.

⁶ Strona złożona pierwotnie pionowo na pół. W lewej części umieszczono regest spisany inną ręką niż inwentarz, w prawej części strony przytoczony w niniejszej edycji tekst w oryginale posiada skreślenia.

Den hauptma[nn] kompt in vihe zcu
 1 fhulins hats nachgelassenn
 1 kalp

Item den hofmann czeige an doch fre gewiss will es nicht ges[agt] habenn
 2 last ge[r]sternn
 2 last korn
 Des habernns wais er nicht wie viel.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem (GStA PK)

a. XX HA, Pergament-Urkunden

- Perg.Urk., Schiebl. XXVII, Nr. 6.
- Perg.Urk., Schiebl. XXVI, Nr. 46.

b. XX HA, Ordensbriefarchiv

- OBA, Nr. 2111, 2112, 151815.

c. XX HA, Ostpreussische Folianten

- Ostpr.Fol. Nr. 124: Handvesten buch des Cammerampte Rastenburgk.
- Ostpr.Fol. Nr. 9457: Der Ampts Rastenburgk Eyname und ausgabe.
- Ostpr.Fol. Nr. 9460: Der Ampts Rastenburgk Eyname und Ausgabe (1562–1563).
- Ostpr.Fol. Nr. 9461: Der Ampts Rastenburgk Eyname und Ausgabe (1564–1565).
- Ostpr.Fol. Nr. 9462: Der Ampts Rastenburgk Eyname und Ausgabe (1565–1566).
- Ostpr.Fol. Nr. 9463: Der Ampts Rastenburgk Eyname und Ausgabe (1566–1567).
- Ostpr.Fol. Nr. 12697: Rastenburgische Haushaltungs Visitation (1589).

d. XX HA, Etats-Ministerium:

- EM 119d, Nr. 668: Inventar – Verzeichnis (Vieh, Werkzeug, Hausrat) zu Neuhof [1532].
- EM 119d, Nr. 669: Verkauf des dem Michael Seywersdorf gehörenden Anteile von Neuhof und der Mühle am Herzog Albrecht (Papierurkunde) [1540].
- EM 119d, Nr. 670: Wegen Ausstellung einer cöllmischen Verschreibung für Neuhoff [1591].
- EM 119d, Nr. 671: Dorfschaft Neuhof Christoph v. Arnswald wegen 4 Hufen beim Dorf, Fischerei, Mühlenteich, u s w. [1608–1613].
- EM 119j, Nr. 220: Gesuch der Abgebrannten von Neuhof um Erlass von Zins und Abgaben für das Jahr 1607.
- EM 120e, Nr. 1: Bericht des Amtmanns Melchior v. Rettich über die Verwendung von 2 Pfarrhufen durch Albrecht v. Schlieben; Vermerk v. Schliebens über von ihm übernommene Schulden des vorm. Pfarrers zu Rastenburg [1526].

Staatsbibliothek zu Berlin Preussischer Kulturbesitz Kartenabteilung

- Kart. N 1020–66: Schroetter: Karte von Ost-Preussen nebst Preussisch Liththauen und West-Preussen nebst dem Netzdistrict sect. 48.

Źródła drukowane

Das grosse Ämterbuch des Deutschen Ordens, hrsg. v W. Ziesemer, Danzig 1921.

Das Soldbuch des Deutschen Ordens 1410/1411, Teil II: *Indices mit personengeschichtlichen Kommentaren*, bearb v. S. Ekdahl, Köln–Weimar–Wien 2010.

- Kaspars von Nostitz *Haushaltungsbuch des Fürstenthums Preussen 1578*, hrsg. von K. Lohmeyer, Leipzig 1893.
- Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum 1198–1525. Pars I: Index Tabularii Ordinis S. Mariae Theutonicorum Regesten zum Ordensbriefarchiv*, vol. II: 1455–1510, bearb. v. E. Joachim, hrsg. v. W. Hubatsch, Göttingen 1950.
- Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum 1198–1525. Pars II: Regesta Privilegiorum Ordinis S. Mariae Theutonicorum Regesten der Pergament-Urkunden aus der Zeit des Deutschen Ordens*, bearb. v. E. Joachim, hrsg. v. W. Hubatsch, Göttingen 1948.

Opracowania

- Białuński Grzegorz, *Norge – pruskie czy słowiańskie narzędzie orne?*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie 2001, nr 1.
- Beckherrn Carl, *Beiträge zur Topographie und Statistik des ehemaligen Amtes Rastenburg*, Altpreussische Monatsschrift, Bd. 18, 1881.
- Boockmann Hartmut, *Die Vorwerke des Deutschen Ordens in Preußen*, w: *Die Grundherrschaft im späten Mittelalter*, Tl. 1, hrsg. v. H. Patze, Vorträge und Forschungen, Bd. 26/1, Sigmarinen 1983.
- Böhm Marcin, *Konrad VII Biały (ok. 1394 – 14 lutego 1452). Pan Oleśnicy i Koźla. Książę zapomniany*, Kraków 2012.
- Chęć Adam, *Der Ordenshof in Mätowy Male (Klein Montau): die Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen im Jahr 2001*, w: *Die Ritterorden in der europäischen Wirtschaft des Mittelalters*, Ordines Militares Colloquia Torunensia Historica – Yearbook for the Study of the Military Orders, hrsg. v. R. Czaja, J. Sarnowsky, Toruń 2003.
- *Folwarki krzyżackie na terenie komturstwa malborskiego w świetle źródeł archeologicznych i historycznych: próba lokalizacji*, w: *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie. Materiały z konferencji naukowej, Górzno, 1–2 czerwca 2002*, red. K. Grążawski, Włocławek–Brodnica 2003.
 - *O dworze krzyżackim (zwanym później miejskim) w Chojnicach*, *Zeszyty Chojnickie*, t. 19, 2006.
- Chęć Adam, Janowski Andrzej, *Badania archeologiczne na terenie dawnego folwarku i siedziby leśniczego krzyżackiego w Benowie, gm. Ryjewo na Dolnym Powiślu – sezony badawcze 2002 i 2003*, w: *XIV Sesja Pomorzoznawcza, vol. II od wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, red. H. Paner, M. Fudziński, Gdańsk 2005.
- Czopek-Kopciuch Barbara, *Adaptacje niemieckich nazw miejscowych w języku polskim*, Kraków 1995.
- Dralle Lothar, *Der Staat des Deutschen Ordens in Preussen nach II Thorner Frieden. Untersuchungen zur ökonomischen und ständepolitischen Geschichte Altpreußens zwischen 1466 und 1497*, Wiesbaden 1975.
- Gancewski Jan, *Zespół dóbr, dobra złożone, młyny i karczmy oraz folwarki prywatne: elementy krajobrazu własnościowego po zakończeniu wojny trzynastoletniej w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach*, *Echa Przeszłości*, t. 13, 2012.
- *Folwarki państwa zakonnego w Prusach w latach 1466–1525. Struktura – produkcja – przemiany – reformy – znaczenie*, Olsztyn 2012.
 - *Sytuacja ośrodków gospodarczych w państwie zakonu krzyżackiego po zawarciu II pokoju toruńskiego. Obraz społeczeństwa w gospodarce krzyżackiej w Prusach w latach 1466–1525*, *Nowe Studia Grunwaldzkie*, t. 3, 2017.
- Grenz Rudolf, *Vor- und Frühgeschichte*, w: *Der Kreis Rastenburg. Ein ostpreußisches Dokumentarwerk*, Marburg/Lahn 1976.
- Guttzeit Emil Johannes, *Natangen, Landschaft und Geschichte. Gesammelte Beiträge*, Marburg/Lahn 1977.
- Heckmann Dieter, *Amtsträger des Deutschen Ordens – Dostojnicy zakonu niemieckiego*, Toruń 2020.
- Kubicki Rafał, *Młynarstwo w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach w XIII–XV wieku (do 1454 r.)*, Gdańsk 2012.
- *Nowa praca o folwarkach w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach w latach 1466–1525*, *Zapiski Historyczne*, T. 79, z. 2, 2014.
- Kwiatkowski Krzysztof, *Zakon niemiecki jako „corporatio militaris”, cz. 1: Korporacja i krąg przynależnych do niej. Kulturowe i społeczne podstawy działalności militarnej zakonu w Prusach (do początku XV wieku)*, Toruń 2012.
- *Wojska zakonu krzyżackiego w Prusach 1230–1525. Korporacja, jej pruskie władztwo, zbrojni, kultura wojny i aktywność militarna*, Toruń 2016.
- Lasota-Moskalewska Alicja, *Podstawy archeozoologii. Szczątki ssaków*, Warszawa 1997.
- Małek Janusz, *Ustawa o rządzie (Regimentsnottel) Prus Książęcych z roku 1542: Studium z dziejów przemian społecznych i politycznych w lennie pruskich*, Toruń 1968.
- Mojmir Hermann, Kleczkowski Adam, Anders Heinrich, *Słownik niemieckiej gwary Wilamowic*, Kraków 1930.

- Mortensen Hans, Mortensen Gertrud, Wenskus Reinhold, *Historisch-geographischer Atlas des Preußenlandes*, Lief. 1, Wiesbaden 1968.
- Pelech Markian, *Die Auseinandersetzung zwischen den schlesischen Ritter Tomschick von Tannenfeld und dem Deutschen Orden nach dem Grossen Krieg von 1410–1411*, Beiträge zur Geschichte Westpreußens, Bd. 11, 1989.
- Rünger Fritz, *Herkunft Rassezugehörigkeit, Züchtung und Haltung der Ritterpferde der Deutschen Ordens. Ein Beitrag zur Geschichte der ostpreußischen Pferdezucht und der deutschen Pferdezucht in Mittelalter*, Zeitschrift für Tierzüchtung und Züchtungs-biologie einschließlich Tierernährung, Bd. 2, 1925.
- Rymut Kazimierz (red.), *Nazwy miejscowe polski. Historia – pochodzenie – zmiany*, t. I: A-B, pod red. K. Rymuta, Kraków 1996.
- Sarnowsky Jürgen, *Wirtschaftsführung des Deutschen Ordens in Preussen (1382–1454)*, Köln–Weimar–Wien 1993.
- Szelinsky Alfred, *Geschichte der Anwendung landwirtschaftlichen Geräte und Maschinen in der ostpreußischen Landwirtschaft*, Landwirtschaftliche Jahrbücher. Zeitschrift für wissenschaftliche Landwirtschaft, Bd. 86, 1938.
- Tandecki Janusz, Kopiński Krzysztof, *Edytorstwo źródeł historycznych*, Warszawa 2014.
- Töppen Max Pollux, *Topographisch-statistische Mitteilungen über die Domänenvorwerke des Deutschen Ordens*, Altpreußische Monatsschrift, Bd. 7, 1870.
- *Geschichte Masurens. Ein Beitrag zur preußischen Landes- und Kulturgeschichte*, Danzig 1870.
- Wadył Sławomir, *Wallewona finally found? Stronghold in Porębek in the latest excavations*, w: *Homini, qui in honore fuit. Księga pamiątkowa poświęcona śp. Profesorowi Grzegorzowi Białuńskiemu*, red. A. Dobrosielska, A. Pluskowski, S. Szczepański, Olsztyn 2020.
- Wałkówski Andrzej, *Nowe spojrzenie na gospodarkę krzyżacką*, Studia Podlaskie, t. 22, 2014.
- Weber Reinhold, *Die Landgemeinden des Grenzkreises Lyck*, Hohenwestedt 1988.
- Wolff Adam, *Projekt instrukcji wydawniczej dla pisanych źródeł historycznych do połowy XVI wieku*, Studia Źródłoznawcze, t. 1, 1957.